

۱۴۰ جلد نسخه خطی قرآن کریم در

فرهنگنامه قرآن

○ فرهنگنامه قرآن
○ دکتر محمدجعفر یاحقی
○ آستان قدس رضوی

این فرهنگنامه شامل پنج جلد است که چهار جلد آن ترجمه لغات قرآنی و جلد پنجم آن فهرست در هم شده ترجمه‌ها با عنوان واژه‌یاب فارسی است که به ترتیب الفبایی تنظیم شده است و از این طریق دستیابی به واژه‌های ناب موجود در چهار جلد دیگر که دشوار می‌نماید آسان گردیده است

○ حسین فعال عراقی نژاد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

زبان فارسی در بین برگردانها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. تاریخچه نخستین نوشته‌ها و اولین ترجمه‌ها به زبان پارسی دری بخوبی روشن نیست. آگاهیهای تاریخی موجود قدمت این اقدام را به عصر سامانیان و سالهای میانه قرن چهارم هجری می‌رساند. اگر برطبق شواهد موجود ترجمه تفسیری طبری را که در عصر منصور بن نوح سامانی در حوالی سال ۳۵۰ ه. به عنوان نخستین ترجمه کامل از قرآن کریم بدانیم باز هم باید پذیرفت که ایرانیان نخستین قومی بودند که قرآن را به زبان مادری خود ترجمه کردند و وجود تشنه خود را از سرچشمه زلال وحی سیراب کردند.

به هر حال وجود انبوهی از تفاسیر ارزشمند فارسی و ترجمه‌های بی‌شمار از قرآن کریم که عمدتاً پس از ترجمه تفسیری طبری در قلمرو فرهنگ ایران دوره اسلامی و بر دست قرآن‌شناسان و فارسی‌دانانی اغلب ناشناخته پدید آمده، از بالندگی فرهنگ اسلامی در حوزه زبان فارسی حکایت می‌کند.

اندیشمندان ایرانی در راستای ترجمه‌های قرآن به فارسی به ترجمه لغات قرآن کریم نیز اهتمام ورزیدند و وجود برخی از فرهنگهای قرآنی از سده‌های پنجم و ششم و کمال ساختمان بالسنبه

تقریباً با اطمینان می‌توان گفت که ایرانیان نخستین قومی بودند که پس از بیرون آمدن اسلام از شبه‌جزیره عربستان در همان دهه‌های نخستین هجری صمیمانه به اسلام گرویدند و با دل دادن به سرچشمه جوشنده معارف اسلامی اندکی بعد خود به صورت مروجان آیین جدید در قلمرو وسیعی از جهان آن روز درآمدند و نبوغ و استعداد علمی و خلاقیت ذوقی خود را در راه نشر آن به کار گرفتند. در میان پیشگامان نحو و لغت و کلام و حدیث و تفسیر و بسیاری از علوم اسلامی چهره‌های برجسته‌ای از ایرانیان دیده می‌شوند که آثار گرانقدر آنان زینت‌بخش مجموعه‌ها و کتابخانه‌های جهان و تکیه‌گاه تحقیقاتی است که درباره فرهنگ اسلامی صورت می‌گیرد. با همه سبقت و پیشگامی‌ای که ایرانیان در رویکرد به آیین اسلام داشتند زبان عربی برای عامه مردم و غیرمتخصصان هرگز به صورت مطلوبی جذب نشد، لذا ایرانیان برای اینکه بتوانند حوائج شرعی و نیازهای دینی خود را از قرآن و نصوص اسلامی برآورده کنند به چاره‌اندیشی پرداخته، و عده‌ای از اندیشمندان مسلمان دست همت به کمر زدند و کتابهای بسیاری را در زمینه معارف مختلف اسلامی و فرهنگهای عربی به پارسی برگردانیدند که ترجمه قرآن به

به طور کلی هدف عمده از تهیه و تنظیم این فرهنگنامه گردآوری و دسته‌بندی معانی پارسی و واژه‌ها و ترکیباتی بوده است که قرآنهای خطی و کهن کتابخانه آستان قدس رضوی از گذشته‌های دور در سینه خویش محفوظ نگه داشته و تا امروز از دسترس پژوهندگان علوم قرآنی و مشتاقان زبان و ادب فارسی و فرهنگ‌نویسان و فرهنگ‌های موجود به دور بوده است

بازدهم، نسخه خطی.

۱۳ - قسطاس مستقیم و مفتاح لغات قرآن کریم: که به سال ۱۰۸۲ توسط محمدعلی بن شاهقلی رازی و به نام نواب ابراهیم‌خان تألیف شده است، نسخه خطی.

۱۴ - لغات قرآن منظوم: از سراینده‌ای نامعلوم

۱۵ - فرهنگ لغات قرآن (از قرآن مترجم مورخ ۵۵۶، کتابخانه آستان قدس) به کوشش تقی‌بینش.

۱۶ - فرهنگ لغات قرآن خطی آستان قدس رضوی. شماره ۴ با ترجمه کهن فارسی که به کوشش مرحوم دکتر احمدعلی رجایی بخارایی چاپ گردیده است.

شماره فرهنگنامه‌ها و فرهنگواره‌هایی که در سالهای اخیر در مورد لغات قرآن کریم فراهم آمده و اغلب هم به طبع رسیده است، کم نیست^۱ و مشهورترین آنها «قاموس قرآن» تألیف محمدعلی قرشی در ۷ جلد و التحقیق فی کلمات القرآن الکریم حجت‌الاسلام شادروان حسن مصطفوی در ۱۴ جلد می‌باشد و سرانجام «فرهنگنامه قرآنی» با نظارت دکتر محمدجعفر یاحقی است. در تابستان ۱۳۴۸ ش شادروان دکتر احمدعلی رجایی بخارایی با یاری گروهی از دانشجویان سابق خود از جمله دکتر یاحقی تدوین فرهنگنامه قرآنی را براساس نسخه‌های کهن کتابخانه آستان قدس رضوی پی افکند. فیش برداری ۸۵ نسخه از قرآن‌ها به پایان رسیده بود که سازمان فرهنگنامه قرآنی در اواخر سال ۱۳۵۳ تعطیل شد. در سال ۱۳۶۳ که بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی تاسیس گردید مجدداً کار تدوین و تکمیل فرهنگنامه قرآنی: فرهنگ برابره‌های فارسی بر اساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در گروه فرهنگ و ادب به سرپرستی آقای دکتر محمدجعفر یاحقی آغاز گردید.

به طور کلی هدف عمده از تهیه و تنظیم این فرهنگنامه گردآوری و دسته‌بندی معانی پارسی و واژه‌ها و ترکیباتی بوده است که قرآنهای خطی و کهن کتابخانه آستان قدس رضوی از گذشته‌های دور در سینه خویش محفوظ نگه داشته و تا امروز از دسترس پژوهندگان علوم قرآنی و مشتاقان زبان و ادب فارسی و فرهنگ‌نویسان و فرهنگ‌های موجود به دور بوده است.

کوشش گردآورندگان این مجموعه بر آن بوده است که ترجمه‌های پاک و ناب و گوناگون را عیناً و بی کم و کاست در برابر هر واژه بیاورند و در برابر هر مدخل آیه مربوط را با شماره آیه و سوره به شیوه المعجم المفهرس به منظور سهولت در امر دستیابی هر واژه در کلام الله ذکر نمایند، شماره‌ای هم کنار هر واژه فارسی آمده که مبین قرآنی است که آن واژه را دربردارد. در مورد معانی متعدد یک

بیشرفته‌ای که در آنها به کار رفته، حاکی از این است که بیشتر از آن هم از این گونه فرهنگها در زبان فارسی وجود داشته است و اساساً نیازی که به دانستن معانی دقیق واژه‌های قرآنی برای مسلمانان ایران در میان بوده است و اعتقاد و علاقه‌ای که به این مهم از خود نشان داده‌اند، ایجاب می‌کرده است که میان دوره گسترش ترجمه‌های قرآن به فارسی و زمان آغاز فرهنگ‌نویسی برای قرآن مجید، فاصله زیادی نباشد.

هرچند متأسفانه بیشتر فرهنگهای قرآنی یا اصلاً شناسایی و چاپ نشده یا نام پردازنده و تاریخ تألیف آنها از میان رفته است. با این حال اشاره‌ای گذرا به اهم این گونه فرهنگهای خطی و چاپی لازم می‌نماید:

- ۱ - لسان‌التنزیل: از مولفی ناشناخته در قرن چهارم یا پنجم ه. که به اهتمام دکتر مهدی محقق چاپ شده است.
- ۲ - تفسیر مفردات قرآن: از مولفی ناشناخته که به کوشش دکتر عزیزالله جوینی تصحیح و چاپ شده است.
- ۳ - الدرر فی التّرجمان: تألیف شیخ‌الاسلام شمس‌العارفین محمدبن منصورالمتحمدمروزی از تالیفات قرن پنجم هجری که دکتر محمد سرور مولایی آن تصحیح و چاپ کرده است.
- ۴ - المحيط بلغات القرآن: از ابوجعفر احمدبن علی بن محمد المقرئ البیهقی صاحب تاج‌المصادر، نسخه خطی.
- ۵ - وجوه القرآن: از ابوالفضل جیبش‌بن ابراهیم تفسیری در قرن ششم ه. با تصحیح دکتر مهدی محقق.
- ۶ - جوامع‌البیان در ترجمان قرآن. از جیبش تفسیری، نسخه خطی.
- ۷ - تراجم‌الاعاجم: از مولفی ناشناخته در نیمه دوم قرن ششم یا نیمه اول قرن هفتم که به کوشش مسعود قاسمی و محمود مدبری چاپ گردیده است.
- ۸ - تراجم‌الاعاجم: از زین‌المشایخ محمدبن ابی‌القاسم بقالی خوارزمی قرن ششم، نسخه خطی.
- ۹ - المستخلص یا جواهرالقرآن: محمدبن محمدبن نصر بخارایی متوفی سال ۷۱۰ یا ۷۱۱ ه. تصحیح و چاپ دکتر مهدی درخشان و همچنین دکتر محمد علوی مقدم و دکتر رضا اشرف‌زاده این کتاب را تصحیح و به چاپ دیگری از آن به دست داده‌اند.
- ۱۰ - ترجمان القرآن: از علامه میرسیدشریف جرجانی (م. ۸۱۶) این کتاب را دکتر محمد دبیر سیاقی به چاپ رسانیده است.
- ۱۱ - کنز‌اللغات: از محمدبن عبدالخالق بن معروف از دانشمندان قرن نهم.
- ۱۲ - درر منثور: از نصیرالدین محمد شریف تألیف در قرن

وجود انبوهی از تفاسیر ارزشمند فارسی و ترجمه‌های بی‌شمار از قرآن کریم که عمدتاً پس از ترجمه تفسیر طبری در قلمرو فرهنگ ایران دوره اسلامی و بر دست قرآن‌شناسان و فارسی‌دانانی اغلب ناشناخته پدید آمده، از بالندگی فرهنگ اسلامی در حوزه زبان فارسی حکایت می‌کند

مؤلف محترم با نگاه دقیق به معجمهای دیگر سعی نموده تمام کاستی‌های آنها را در کار خود جبران نماید.^۱

گروه تدوین در «فرهنگنامه قرآن» شکل ظاهر کلمات را مبنای درج قرار داده‌اند نه ماده و ریشه آنها را و به ترتیب الفبایی، ابتهی، از «آ» تا «ی» هرچند این شیوه را در برخی فرهنگهای دیگر از جمله «وجوهالقرآن» و «جوامع البیان در ترجمان القرآن» می‌بینیم اما به لحاظ این که شماره‌های آیه و سوره هر لغت در برابر آن قید گردیده است می‌تواند روش مستقلی به حساب آید.

این فرهنگنامه شامل پنج جلد است که چهار جلد آن ترجمه لغات قرآنی و جلد پنجم آن فهرست در هم شده ترجمه‌ها با عنوان واژه‌یاب فارسی است که به ترتیب الفبایی تنظیم شده است و از این طریق دستیابی به واژه‌های ناب موجود در چهار جلد دیگر که دشوار می‌نماید آسان گردیده است.

همان‌طور که اشاره شد سرپرستی گروه «فرهنگنامه قرآنی» با آقای دکتر محمدجعفر یاحقی بوده و همکاران ایشان که در انجام رساندن این اثر ماندگار تا مراحل نهایی کوشیده‌اند عبارتند از آقایان: سید محمود خسروانی شریعتی، حسین ادیالیاف مقدم، سیدحسن مدرس، عباس هوتکانی و اصغر ارشاد سرابی.

«این ترجمه نامه فرهنگ وار یک گنج شایگان است که در اهمیت آن هرچه گفته شود رسا نیست. این فرهنگ می‌تواند تحول عظیمی در ترجمه قرآن کریم به فارسی ایجاد کند و ان شاءالله خواهد کرد زیرا هر مترجمی در هر گوشه جهان اسلام و البته فارسی‌زبان، با در دست داشتن این اثر گویی ۱۴۲ ترجمه عتیق قرآنی را در دست دارد»^۲

لازم به ذکر این نکته است که اثر مذکور در سال ۱۳۷۵ به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی ایران برگزیده شد.

پی‌نوشت:

- ۱ - فهرستی از فرهنگهای قرآنی در دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، جلد ۲، ص ۱۵۷۳-۱۵۸۱ آمده است.
- ۲ - مقدمه فرهنگنامه قرآن، ص بیست و دو.
- ۳ - کتاب «المعجم الاحصایی لالفاظ القرآن الکریم» در سال ۱۳۷۴ در علوم قرآنی کتاب سال ساخته شد.
- ۴ - خرم‌شاهی، بهاء‌الدین، فصلنامه بینات شماره (۱) (بهار، ۱۳۷۳)، ص ۱۰۱.

واژه، ترتیب تاریخی نیز رعایت شده است به نحوی که دستیابی به مشخصات قرآنها از طریق مراجعه به جدول معرفی اجمالی نسخه‌های خطی امکان‌پذیر شده است. در مقدمه کتاب آمده است: «ملاک برای انتخاب واژه‌های ترجمه این بوده که فارسی سره باشد و عاری از جزئی عربی، زیرا قرار بود با این کار توانایی زبان فارسی را در برگرداندن مفاهیم قرآنی نشان بدهیم. برخلاف آنچه امروز پنداشته می‌شود، قرآنها کهن اهمی بلیغ در برابری نداشتند. بیشترین مصاحفی که ما از ترجمه آنها سود برده‌ایم تقریباً تمامی کلمات قرآنی را به فارسی معادل‌یابی کرده‌اند و اغلب آنها از واژه‌های عربی، اگر هم استفاده کرده‌اند تنها برای ترکیب‌سازی است... بنابراین کسانی که فرهنگ حاضر را در دست داشته باشند، تقریباً در آن هیچ واژه‌ای قرآنی را نخواهند یافت که یک یا چند معادل فارسی ناب برای آن به دست داده نشده باشد.»^۳

این مجموعه می‌تواند از دیدگاههای مختلفی همچون نسخه‌شناسی، سیر ترجمه، واژه‌شناسی، لهجه‌شناسی و... مورد بررسی قرار گیرد. و همچنین پژوهش در ترجمه‌ها می‌تواند در شناخت نکات دستوری و کاربرد پیشوند و پسوند، آواشناسی و نیز سیر واژه‌ها از نظر تاریخی پژوهشگران را یاری دهد و همان‌طور در مقدمه کتاب آمده است با گردآوری لغات سره فارسی از لابلای لغات می‌توان به غنای فرهنگ جامع فارسی افزود و چون هر یک از مترجمان واژه‌های منتخب را از گویشی خاص آورده‌اند از این تنوع می‌توان در تهیه اطلس لهجه‌شناسی نیز سود جست. مترجمان آیات قرآنی به طور ناخودآگاه نقشی از زمینه فکری خود را در ترجمه بروز داده‌اند که از این رهگذر هم فوایدی حاصل می‌گردد. گاه به علت قرائتهای مختلف، معنای خاصی در برابر یک واژه آمده که آن هم مبین قرائت منتخب مترجم است.

از ویژگی‌های دیگر این فرهنگنامه تهیه جدولی است که به ترتیب زیر به معرفی اجمالی ۱۴۰ نسخه خطی قرآن‌های مترجم پرداخته است:

- ۱ - شماره ثبت کتابخانه آستان قدس رضوی ۲ - کامل یا ناقص بودن ۳ - کتاب ۴ - تاریخ کتابت ۵ - واقف ۶ - تاریخ وقف ۷ - نوع کاغذ ۸ - خط متن ۹ - خط ترجمه ۱۰ - تعداد و اندازه اوراق ۱۱ - جلد ۱۲ - تزئینات ۱۳ - رسم الخط و مختصات سبکی و دیگر ملاحظات.
- مبنای تفکیک واژه‌های قرآنی و معانی در این فرهنگنامه کتاب «المعجم الاحصایی لالفاظ القرآن الکریم» تالیف دکتر محمود روحانی از انتشارات آستان قدس رضوی بوده است. زیرا کتاب مذکور تا به امروز از کاملترین و دقیق‌ترین معجمهای الفبایی قرآن است و